

Sükösd Miklós

A szamizdat mint típoszféra Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban

Szamizdaton az 1950-es évek második felétől az 1980-as évek végéig a Szovjetunióban és Közép- és Kelet-Európában cenzúrázatlanul, függetlenül, illegálisan megjelent politikai és irodalmi-művészeti kiadványokat értjük. A szamizdat aktivistái a hivatalos cenzúrával, a kommunista propagandával és a politikai elnyomással dacolva hozták létre az ellenzéki gondolkodás és a szabad sajtó szigeteit. E tanulmány a szamizdat politikai összefüggéseit, műfajait, témáit, politikai diskurzusait és kommunikációs technológiáit értelmezi. A szamizdatot az európai nyomtatás kultúrájának több évszázados történetébe helyezi, s ezzel az eddigiekhez képest új értelmezést kínál (Febvre és Martin, McLuhan, Ong, Eisenstein, Darnton írás- és nyomtatástörténeti munkáihoz kapcsolódva). Elméleti szempontból a szamizdatot a nyomtatás kultúrájának részeként értelmezi, és tágabb értelemben információ-történeti közelítést alkalmaz. Emellett javaslatot tesz a szamizdat „típoszféraként” való értelmezésére (Lotman „szemioszféra”-fogalmát követve). A 21. századi információs társadalomból visszatekintve a szamizdatot az európai írás- és nyomtatástörténet részének; az évszázados cenzúra ellen sikeresen harcoló, a földalatti szabad sajtót létrehozó, több száz éves európai nyomtatáskultúra késői, a 20. század második felében jelentkező közép- és kelet-európai ágának; az Európát megosztó Vasfüggöny fölött átívelő nemzetközi kulturális eszmecsere aktív résztvevőjének és a rendszerváltáshoz vezető demokratikus politikai változások egyik tényezőjének; végül a mai civil újságírás és blogolás előfutárának tekinthetjük.¹

1. Szamizdat: a kérdés

Ahogy a kérdésen gondolkoztam, amivel írásomat elkezdhetném, eszembe jutott egy emlék. Valami, ami még az 1980-as években, egyetemistaként foglalkoztatott. Hadd adjak ehhez röviden személyes háttérrel, amely vázlatos képet adhat a szamizdat egykori kommunikációs környezetéről is. Az 1960-as években nőttem fel, és az 1970-es években váltam tinédzserré. Esténként az egyetlen, fekete-fehérben sugárzó állami tévécsatornát néztem, a tévémacit, aztán az MSZMP által irányított és cenzúrázott (Matúz Józsefné által szerkesztett) tévéhíradót. Iskola után, a hosszú délutánokon nagymamámmal a Petőfi Rádióon (az akkori három állami adó egyikén) hallgattuk a 2-től 5-ig tartó kívánságműsort. Mindig abban reménykedtem, hogy elcsípem a háromórás műsorban lejátszott néhány nyugati vagy magyar keményrock-számot. (A Sweetet, a Rolling Stonest és a Led Zeppelint szerettem, a magyarok közül az Omegát, esetleg a Metrót és a Hungáriát, később az LGT számait.) Nem szerettem a rádióban akkor játszott európai slágerzenét, Engelbert Humperdincket, Demis Roussost, a fiatal Tom Jonest és a magyar tánczenét, Korda Györggyel az élen. (Nagymamám viszont a kemény rockot nem kedvelte, ő inkább a verseket és a klasszikus zenét hallgatta szívesen.) Az általános iskolában a Pajtás Újságot, az úttörők fekete-fehér hetilapját, majd később – már gimnazistaként – a KISZ lapjait, a vonalasabb Magyar Ifjúságot és a lazább, rockzenével is foglalkozó Ifjúsági Magazint olvastam. Minden tömegkommunikációs csatornából az adott célcsoportot célzó puha vagy kemény propaganda folyt. Az összes újság szerkesztőjét, a rádió és a televízió vezetőit az MSZMP nevezte ki. A médiumok a párt szócsöveként működtek, a főszerkesztők cenzúrázták újságíróikat és szükség esetén magukat is.

Magyarországon ezek voltak a „gulyáskommunizmus” évtizedei, amelyek Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát és a szovjet blokkban ezt kísérő desztalinizációt, majd az 1956-os forradalom leverését követték. A forradalom leverése utáni „konszolidáció”, a későkommunista politikai rendszer számos utat kínált a rendszerbe való szakmai

¹ A szerző „Underground print culture and independent political communication in communist regimes: samizdat as typosphere in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s” című tanulmányának átdolgozott változata. Első megjelenés: Korean Journal of Communication Studies. 2012. Vol. 20, No. 5: 61–86.

beilleszkedésre, és egyre szélesebbre tárta az ajtókat a fogyasztói társadalom kialakulásának lehetősége előtt. Médiarendszere – amely vegyítette a propagandát a szórakoztatással (a tévésorozatok, politikamentes popzene, sőt rendszerbarát kritikus kabaréműsorok révén) – „bársonybörtönként” (Haraszi, 1987) működött, hasonlóan a mai Kína piaci-tekintélyelvű médiarendszeréhez.

1980-ban, az egyéves kötelező katonai szolgálat után kezdtem egyetemi tanulmányaimat az ELTE Bölcsészkarán. Csoporttársaimmal ott először, első kézből juthattunk hozzá független, cenzúrázatlan nyomtatott információkhoz. Ott olvastam – a húszas éveimben – először szamizdatot, azaz ellenzéki értelmiségiek által írt cenzúrázatlan folyóiratokat és könyveket. A szamizdatokat a bölcsészkar történelemtanszékének kis tanszéki könyvtárában, a fiatal, szakállas könyvtárostól vettük. Érkezésünkkor már tudta, miért jövünk. Együtt mentünk hátra az íróasztala mellett, a könyvespolcok falai mögé rejtett kötegekhez, amelyekből felkínálta a friss, tiltott gyümölcsöt, amelyért nem keveset fizettünk. A példányokat aztán kölcsönadtuk egymásnak a baráti körön belül, a megbízható csoporttársainknak.

Az 1980-as években először a Kis János, Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Ottilia, Szilágyi Sándor által szerkesztett tekintélyes szamizdat folyóiratot, a *Beszélt* olvastuk. A folyóirat az emberi jogok megsértését dokumentálta a szocialista országokban, a határontúli magyar kisebbségek és a hazai vallási kisebbségek helyzetével, 1956-tal és más tabutémákkal foglalkozott. Balliberális szemszögből vizsgálta az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket, és fórumot biztosított a demokratikus ellenzék stratégiai eszmecseréihez és programjának megalkotásához. Egy másik földalatti lap, a Demszky Gábor szerkesztésében megjelenő *Hírmondó* rövidebb hírlapszerű cikkeket közölt. A fenti témák mellett rendszeresen jelentést adott a lengyel Szolidaritás szakszervezetről és más ellenzéki szervezetek régióbéli tevékenységéről. A harmadik újság, a Nagy Jenő által szerkesztett *Demokrata* ennél is egyértelműbben fogalmazott. Kimondottan antikommunista kiadvány volt, és hamarosan többpárti demokráciát, illetve kapitalizmust követelt. De nemcsak ezeket a lapokat olvastuk rendszeresen, hanem „földalatti” könyveket is, köztük az antikommunista klasszikusok magyar szamizdat kiadásait, például Orwell *1984*-ét és *Állatfarmját*, Koestler *Sötétség délben* című regényét, Konrád György és más magyar szerzők aktuális esszéit. Az 1980-as években aztán személyesen is találkoztam az ország legtöbb szamizdatszerkesztőjével. Az 1980-as évek elején egyszer egy fűzőgépet csempésztem Párizsból Demszkynek, hogy segítsen a szamizdatok készítésében, 1985-ben pedig lengyel földalatti újságokat hoztam neki Varsóból, amelyek információit a magyar szamizdat lapjában használta fel. A szamizdatba egy cikket írtam, 1986-ban, a lánchídi csata néven ismertté vált március 15-ei ellenzéki tüntetésről és feloszlásáról.

A szamizdatok készítőit a politikai rendőrség figyelte, a hatóságok pedig zaklatták. A szamizdatok olvasása is jó eséllyel kellemetlen következményekkel járó, veszélyes tevékenységnek minősült. (Ilyen következmény lehetett a politikai rendőrség jelentése az egyetem dékánjának vagy tanszékének, a tanintézményből történő kizárással való fenyegetés vagy az adott személy megzsarolása, hogy rendőrségi besúgót csináljanak belőle.) Ezért a szamizdatok olvasásának tényét titokban tartottuk, és csak néhány, szociológia szakos, megbízható csoporttársunk tudott róla.

A szamizdat folyóiratok illegális stencilgépeken vagy szitanyomással készültek, olyan nyomtatási technológiákkal, amelyeket az okostelefonok mai világában már egyre kevesebben ismernek. A könyveket szintén így vagy fénymásolással, illetve – kivételes esetekben – professzionális nyomtatással állították elő.

A szamizdatok többsége szegényes külsővel jelent meg. A folyóiratok általában A4-es méretű, összefűzött lapokból álló, gyenge minőségben nyomtatott kiadványok voltak. Az oldalakon összevissza futó szabálytalan, töredezett fekete vagy sötétszürke festékvonalak miatt néha olvasni is nehéz volt őket. A kusza vonalakat a stencilezéshez használt, megkopott viaszlapok hibái okozták. Az „a” „e” „o” vagy „g” betűkben a kis körülkerített részek gyakran fekete szigetekként jelentek meg, mert a festék átfolyt a stencil kopott viaszsablonján (amelyet korábban írógéppel, festékszalag nélkül, meztelen fémbetűkkel lyuggattak ki). A szamizdat folyóiratok nyomtatására sokszor rossz minőségű, vastag, durva papírt használtak. Ha az ember figyelmesen nézte, akkor látni lehetett és ujjbeggyel ki lehetett tapintani az egyenetlen felszínből kiemelkedő farostokat. A papírlapokon időnként sárgás-barnás foltok éktelenkedtek, a gyenge minőségű, fás papír gyorsan öregedett, változtatta a színét.

Jól emlékszem arra a kérdésre, amely egyszer, szamizdat olvasása közben merült fel bennem úgy 1982–83 táján. *Hogyan hozhatnak ezek a gyenge minőségű, kis példányszámú lapok és könyvek tényleges változást? Hogy lehet ezeknek bármilyen hatásuk? Mitől van az, hogy a pártállam nagy hatalmú vezetői aggodalommal tekintenek a szamizdatokra, sőt a jelek szerint félnek tőlük? A párt irányítja a hatalmas és bonyolult médiagépezetet, az egész állami tulajdonban lévő gazdasági rendszert, a Vörös Hadsereg támogatását élvező összes fegyveres erőt a szovjetek által elfoglalt, a Varsói Szer-*

zódéshez tartozó kis országban – hogyan képviselhetnek a gyenge technikai minőségű, kis példányszámú nyomtatványok bármilyen erőt ezzel a rendszerrel szemben? Hogyan lehetséges, hogy ezekben a kopottas, elnyűtt kinézetű, összefűzött, gyorsan sárguló A4-es kiadványokban ott lapul az erő, amely hatással van olvasókra, sőt nemzetközi politikai visszhangot is kiválthat? Zavarba ejtett az ellentét a folyóiratok nyomorúságos, amatőr kinézete és a feltételezett jelentőségük között.

A Nyugat-Európából Közép- és Kelet-Európába a Vasfüggöny felett – Amerika támogatásával – sugárzó Szabad Európa Rádió és Szabadság Rádió sokszor szemlézett szamizdatokat. A szamizdatok íróit, szerkesztőit és készítőit gyakran zaklatta a politikai rendőrség, a Szovjetunióban a KGB, a többi kommunista államban pedig ennek helyi megfelelői. A szamizdat kiadványok hatással voltak a kommunista párt elitjére is: a pártvezetők, még a főtítkárok is figyelemmel követték őket.

Miért? Hogyan volt ez lehetséges? Miként tudott néhány tucat, vastag papírra, gyatra minőségben nyomtatott A4-es oldal szembeszegülni a volt szocialista államok propagandagépezetével és pártapparátusával, amely mögött ott állt a politikai rendőrség és az évtizedek óta „ideiglenesen hazánkban tartózkodó”, megszálló Vörös Hadsereg? Miért volt jelentősége a szamizdatnak? Miért voltak, hogyan lehettek ennyire fontosak a nyomtatott oldalak?

Több mint harminc éve annak, hogy az 1980-as évek elején először olvastam szamizdatot. Az élmény nagy hatással volt rám. A szamizdat más, azelőtt elképzelhetetlen világokról adott hírt, új témákat és napirendeket kínált, új beszédmódoknak és értelmezési kereteknek biztosított lehetőséget – új szövegvilágokat nyitott meg. A szerkesztők, az előállítók és a terjesztők bátorsága csodálattal töltött el. Aztán annyira magával ragadott a szamizdat hatásának kérdése és ezzel együtt a médiával, a tömegkommunikációval és a közvéleménnyel kapcsolatos témák, hogy tanulmányaimat is erre összpontosítottam (az egyetemen szociológia–népművelés szakot végeztem, közben pár évig magyar és esztétika szakra is jártam).

A stencilezett folyóiratok erejére vonatkozó kérdéseket úgy harminc éve tettem fel először. Ebben az írásban éppen ezekhez a kérdésekhez szeretnék visszatérni: miként lehetett a kommunista propaganda kommunikációs monopóliumát megtörni a földalatti szamizdat kiadványokkal? Miért volt, hogyan lehetett erős a szamizdat, s miben állt az ereje, milyen erővel rendelkezett?

2. Szamizdat: közeg és szöveg

A szamizdat orosz szó, de több szláv nyelvben is érthető. Többféleképpen fordíthatjuk: „saját kiadású”, „saját kiadásban”, vagyis „én magam adom ki”, „én mint kiadó” vagy ironikusabban: „Énkiadó” vagy „önkiadott”. A kifejezés Nyikolaj Glazkov szovjet költő játékos szóalkotása az 1940-es években, aki verseit a hivatalos kiadókat parodizáló *Samsebyaizdat*, vagyis az Önkiadó kiadásában jelentette meg évtizedeken keresztül. E szó rövidítése a samizdat. Az azonban, amit a legtöbb elemző ténylegesen szamizdatnak – azaz független, cenzúrázatlan politikai és egyéb irodalom földalatti előállításának és terjesztésének – tekint, az 1950-es évek második felében a Szovjetunióban kezdődött.

A szamizdat kifejezés más nyelvekben, nemzetközileg is elterjedt. Politikai és irodalmi csoportok és értelmiségi közszereplők egyaránt használták és használják ma is több olyan nyelvben – például az angolban és a magyarban –, amely nem tartozik a szláv nyelvcsaládhoz. Ugyanakkor a szamizdat jelenségnek más nyelveken is létezik megfelelője, például „második kör” (drugi obieg) lengyelül (Kaminski, 1987) vagy „második nyilvánosság” magyarul. Mindezek a fogalmak ugyanarra: az államszocialista rendszerekben a tiltott sajtóra és könyvkiadásra, illetve az alternatív földalatti kultúrára utalnak – ideértve az irodalmat, a képzőművészetet, sőt a független film és videó műfaját (és kivételes esetekben az illegális rádió- és tévéműsorokat) is. Ami ennek a – legtöbb közép- és kelet-európai volt szocialista országban és a volt Szovjetunió számos köztársaságában az 1950-as évek második felétől a kommunizmus 1989–91-ben bekövetkező bukásáig élő – nyilvánosságnak a sokféle változatát, színhelyét és kommunikációs műfaját összekapcsolja, az az, hogy cenzúrázatlan (azaz a hatóságok által ellenőrizetlen) és független (vagyis a pártállam befolyásától mentes) maradt.

A szamizdat a máskéntgondolkodást, a kritikai vélemények megfogalmazását példaként állító és népszerűsítő kommunikációs kört, nyilvánosságot hozott létre. Teret kínált a nézetkülönbségek és az ellenállás különböző formái kidolgozásának, az ellenzéki és a plurális politikai ideológiák kikristályosodásának, valamint a független társadalmi és politikai cselekvésnek, szervezkedésnek. Létrehozta a független politikai diskurzusok és művészi megnyilvánulások folyamatosan táguló, új kereteit. A hivatalos médiában tabunak számító kérdések taglalásával és az információk

terjesztésével új politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket tűzött napirendre. Tükröt mutatott a hivatalosságnak azzal, hogy az „életvilág” valóságát mutatta meg, szembeállítva azt „a rendszerrel”, a rendszernek a valóságról adott képével (Motyl, 1978: 22; Habermas, [1981] 1984–1987).

A szamizdat legtöbb anyagát a földalatti kiadás szándékával készítették. Más anyagokból azért lettek szamizdatok, mert kicenzúrázták őket a hivatalos médiából, mint például az első magyar szamizdat könyvek egyikében, a *Profilban* (szerk. Kenedi János, 1977; lásd Rab, 1978) szereplő szövegeket.

A szamizdat bizonyos mértékig létezett a volt szovjet blokk valamennyi országában. Hatóköre, közönsége és jelentősége azonban nagymértékben eltért. A tényezők között szerepelt az egyes rezsimek elnyomóképessége és kiadói, illetve cenzúrapolitikája, szemben az adott rendszer által az adott időszakokban biztosított politikai lehetőségekkel; a kritikai véleményeket megfogalmazó értelmiségiek, művészek, munkások és szövetségeseik ereje és társadalmi beágyazottsága; a kiadványok készítőinek szervezeti, műszaki és anyagi erőforrásai; valamint a nemzetközi kapcsolatok, publicitás és támogatás. Szamizdatok a kommunista Kínában is megjelentek különböző időszakokban (Chen, 1982; Widor, 1987).

2.1. A politikai környezet

Közép- és Kelet-Európa későkommunista rendszereinek történelmi gyökerei a szovjet mintájú diktatúrákba nyúlnak vissza. E politikai rendszerek klasszikus – sztálini, totalitárius – típusait a kommunista párt politikai monopóliuma, a hivatalos pártállami ideológia, a politikai terror (gulág jellegű munkatáborok), a magát mindenhová (még a magán- és családi életbe is) befészkelő félelem és a társadalmi és politikai alternatívák elnyomása jellemezte. A tömegkommunikációs eszközöket a pártállam kisajátította, szigorúan cenzúrázta, ellenőrizte és propagandacéljaira használta fel. E totalitárius körülmények között a szamizdat egyszerűen nem létezhetett.

Az elnyomás azonban valamelyest enyhült az 1950-es évek végének posztsztálinista időszakától kezdve, különösen az 1980-as években (bár az elnyomás mértéke országonként és időszakonként eltért). Sztálin halála (1953) után a hrucsovi enyhülés a totalitarizmust kommunista autoritarizmussá mérsékelte a Szovjetunióban. A Sztálin körül kialakult személyi kultuszt megszüntették, az elnyomást némileg mérsékeltek, és néhány, korábban cenzúrázott író pár művét kiadták. Az 1956-os forradalom leverése után konszolidált rendszer a korábbinál enyhébb diktatúrát hozott a kádári Magyarországon. Több ország azonban – például Csehszlovákia, Kelet-Németország és különösen Románia – keményvonalas kommunista maradt.

A tervgazdasággal működő közép- és kelet-európai államok gazdasági teljesítménye gyenge volt; különösen igaz ez az 1970-es és az 1980-as évekre és a fogyasztói termékek piacaira. Számos országban – például a Szovjetunióban, Lengyelországban és Romániában – az élelmiszerüzletekben általában alapvető élelmiszereket (például húst) sem lehetett venni. A nyugati életforma elképzelt képének vonzása és a Nyugat politikai befolyása erősödött (ebben a kapitalista fogyasztói társadalom termékei, a turizmus és a nyugati rádióadások egyaránt szerepet játszottak, bár az egyes országok és időszakok nagyon eltértek). A politikai legitimitáció különösen ingatag maradt a szovjet megszállás alatt álló szatellitországokban, a nemzeti függetlenség iránti általános vágy miatt.

Szolzenyicin esete jól mutatja, hogyan az elnyomás enyhült Sztálin halála után. Az író irodalmi munkásságának kezdete előtt hosszú időre munkatáborba (1945–53), majd közép-ázsiai száműzetésbe (1953–56) kényszerítették. A posztsztálinista időszakban azonban Nyugaton ki tudta adni műveit, titokban kutatásokat folytatott, majd megírta *A Gulág-szigetcsoport* című monumentális művét (annak ellenére, hogy tevékenységét szigorúan ellenőrizte a KGB). 1970-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat, majd 1974-ben kiutasították a Szovjetunióból. Az elnyomás enyhülését jelezi, hogy szovjetellenes irodalmi munkássága ellenére 1953 után már nem börtönözték be vagy kényszerítették munkatáborba, és 1956 után szabadon élt íróként Oroszország európai részében. A szovjet szamizdat- és emberjogi aktivisták azonban általában súlyos üldöztetésnek voltak kitéve, hosszú börtön- és kényszermunka-büntetéseket kaptak. Alexander Ginzburg (aki 1959–60-ban *Szintaxis* címmel Moszkvában adta ki az egyik első irodalmi szamizdat folyóiratot, amely versgyűjteményeket közölt)² például összesen nyolc évet töltött börtönben és a kényszermunka-

² A szovjet szamizdat folyóiratok listáját lásd a Torontói Egyetem Könyvtárának honlapján, *Soviet Samizdat Periodicals. Uncensored Texts of the Late Soviet Era*, <http://samizdat.library.utoronto.ca/journals>. A mintegy 300 folyóirat első darabjai 1956-ból származnak. Lásd még Ann Komaromi bevezetőjét: *About Samizdat*. <http://samizdat.library.utoronto.ca/content/about-samizdat> (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

táborokban szamizdatkiadói és az emberi jogok megsértését dokumentáló tevékenysége miatt. (Ítélete alapján még sokkal többet töltött volna, de egy fogolycsere keretében deportálták a Szovjetunióból.) Más szamizdat- és emberjogi aktivisták, mint például Jurij Galanszkov (1939–1972), fiatalon az életüket vesztették büntetésük letöltése során, a KGB szándékának megfelelően.

A *détente*, a Szovjetunió és az USA közötti feszültség 1971-től kezdődő enyhülésének időszakában és különösen a Helsinki Egyezmény 1975-ös aláírása után azonban a vasfüggönyön egyre több repedés mutatkozott. Az emberi jogokkal foglalkozó Helsinki Záróokmány aláírásának eredményeként az emberi jogok dokumentált megsértése ügyében a Szovjetunió és más kommunista országok számon kérhetővé és sebezhetővé váltak. E „Helsinki-effektus” segítette az emberjogi mozgalmak elterjedését (Thomas, 2001). Helyi Helsinki-csoportok – együttműködve az Amnesty Internationallel és a Nemzetközi Pen Klubbal, valamint más, nyugati nem-kormányzati és állami szereplőkkel – rendszeresen hírt adtak az emberi jogi aktivisták elnyomásáról. A nemzetközi politikában Lengyelország és Magyarország növekvő nemzetközi pénzügyi eladósodása szintén sérülékennyé tette ezeket az országokat a nyugati, különösen az amerikai nyomással szemben. Az emberi jogi aktivisták és a szamizdat aktivistái nagyrészt átfedő hálózatokat alkottak, a fenti tényezők tehát sokféleképpen hatottak a szamizdat elterjedésének lehetőségére.

2.2. A szamizdat típusai és műfajai

Az első irodalmi szamizdat lapok 1956-tól jelentek meg a Szovjetunióban. Az ezt követő több mint 30 év azonban nagy műfaji változatosságot hozott a szamizdat történetében.

Milyen kiadványtípusok és műfajok jelentek meg szamizdatban? A szamizdatba rendszeresen vagy időnként megjelenő nyomtatott publikációk, folyóiratok, újságok, könyvek és művészeti kiadványok tartoztak. Ezen belül számos sajtóműfaj és formátum jelent meg, egyebek között hírek és elemzések, vélemények és szépirodalom. A szerkesztők melletti állandó, illetve alkalmi munkatársak és tudósítók anyagai szerepeltek.

Az egyes országok és történelmi időszakok szamizdat típusai és -műfajai között nagyok a különbségek. A szamizdat dokumentumtípusok számos listája és kategorizálása létezik (például Telesin, 1973: 26–27). A legátfogóbb Johnsoné (1999: 126–128), aki a szovjet szamizdat típusok alapján az alábbi kategória-rendszert állította fel (a típusok sorrendjét megváltoztattam, feltételezhető viszonylagos gyakoriságuk szerint):

1. *Hírek, riportok és tájékoztató jelentések*: politikai eseményekről, tevékenységekről, konferenciákról és találkozók-ról szóló jelentések és beszámolók; letartóztatásokról, meghurcoltatásról, zaklatásról, vallatásról és házkutatás-ról hírt adó tudósítások; tárgyalásokkal, ítéletekkel és fellebbezésekkel foglalkozó riportok; elkülönítés célját szolgáló intézményekből (börtönökből, kórházakból, táborokból) készített jelentések; emigránsok kezdeményezéseit és az ezekre történő külföldi reagálásokat ismertető beszámolók; az emberi jogok megsértésével; pletykákkal, rémhírekkel foglalkozó és spekuláló írások; releváns külföldi anyagok.
2. *Nyílt levelek, beadványok és nyilatkozatok*, amelyeket a nemzeti kormányhoz/kommunista párthoz, nemzetközi testületekhez és szervezetekhez, nevesített közszereplőkhöz intéztek; a vonatkozó hivatalos közlemények és levelezés.
3. *Elemzések és kutatások*: a különböző tárgykörökben egy vagy több szerző által készített könyvek; lefordított könyvek és folyóiratcikkek; különböző témájú folyóiratok; megemlékezésekről és évfordulókról (események-ről, történelmi időszakokról és magánszemélyekről) szóló gyűjteményes kiadványok; a vonatkozó anyagok (ideértve külföldi szövegeket is) újrakiadása.
4. *Sajtó*: hivatalos sajtószemlék (témák szerint); régi újságcikkek reprint kiadásai; külföldön megjelent cikkek utánnomásai; újságok.
5. *Cenzúrázott anyagok*: hivatalos kiadványokból készített kivágások listái és szövege; fontos hivatalos anyagok utánnomott kiadásai; a szociális helyzettel foglalkozó felmérések, kérdőívek (beállítottság, életkörülmények, etnikai és nemzeti kisebbségek).
6. *Hivatalos dokumentumok*: nemzetközi egyezmények; nyilatkozatok, megállapodások és szerződések; tárgyalások jegyzőkönyvei; bírósági ítéletek; hivatalos nyilatkozatok és állásfoglalások; titkos utasítások szövegei.

7. *Vallási anyagok*: a vallás általános kormányzati kezelése; adott vallási csoportok kezelése és támogatása; nyilatkozatok hitéleti kérdésekben (baptisták, evangélikusok, orosz ortodoxok, katolikusok stb.).
8. *Irodalmi művek*: regények, elbeszélések, versek, színművek, emlékiratok, életrajzok és önéletrajzok.
9. *Irodalmi művek (fordítások, ideértve a nyugati irodalmat és az emigránsok anyagait is)*: lásd a fenti műfajokat.
10. *Egyéni panaszok*: magánszemélyek közlései; témánként csoportosítva; a vonatkozó hivatalos levelezés.
11. *Szervezeti és kampányok programjai, kiáltványai és nyilatkozatai* (ideértve az 1989 előtti független politikai pártokat és szervezeteket is).
12. *Szemlék és összegzések*: szamizdat anyagok; más országok szamizdat anyagai; a szamizdat anyagok szemléi és kommentárjai hivatalos kiadványokból.
13. *Vitairatok, gúnyiratok, szatirikus anyagok*.
14. *Interjúk*.
15. *Vegyes*: poszterek; karikatúrák; bélyegek.
16. *Pornográfia*.

A fenti lista a Szovjetunió szamizdat kiadványainak sokszínűségét tükrözi. A legtöbb szovjet szamizdatot magánszemélyek és csoportok készítették, és írógépekkel sokszorosították. A szamizdat három évtizede alatt elmozdulást figyelhetünk meg az eseti, rendszertelen és személyes szamizdattól a „kolizdat” (kollektív kiadás), a viszonylagos szakszerűsödés és a rendszeresebb kiadás felé.

Más országokban – például Lengyelországban és Magyarországon – azonban a stencilezés, a szitanyomás, majd (elsősorban Lengyelországban) a professzionális ofszetnyomtatás egyre jelentősebbé vált. A szamizdat típusai így a szabványosabb formátumok felé tolódtak el. Ide tartoztak a folyóiratok, könyvek, az 1980-as évek Lengyelországában pedig a nagy példányszámú független újságok is. A professzionalizálódást jelezte a könyv- és lapkiadók munkamegosztása, „brandjeinek” és katalógusainak kialakítása és ideológiai elkülönülése.

2.3. Témák, hírek és politikai diskurzusok

A Nyugatra eljutó szovjet szamizdat dokumentumok tartalmát eltérő besorolásban számszerűsíti Feldbrugge, aki a következőképpen osztja fel a témákat 1976-ban:

- Egyéni sérelmekkel és problémákkal foglalkozó dokumentumok: 40%
- Vallási témájú szamizdatok: 25%
- Általános politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekkel összefüggő dokumentumok: 10%
- Zsidó állampolgárok helyzetével foglalkozó dokumentumok: 10%
- A nemzeti-nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos dokumentumok: 10%
- Irodalmi és filozófiai témájú dokumentumok: 5% (Feldbrugge, 1976: 214).

Összesen mennyi szamizdat készült? Feldbrugge (1976: 213) szerint a nyugati irattárak a Szovjetunióban 1976 előtt fellelhető összes (több mint 5000) szamizdat dokumentum körülbelül felével rendelkeztek. A legjobb szovjet szamizdatforrásként nyilvántartott Arkhiv Szamizdatában (Szamizdat Archívumban) megtalálható teljes szamizdatanyag-gyűjtemény 6607 szamizdat kiadványának (ezek közül 5490 a Gorbacsov-korszak, 1985 előtt készült)³ átfogó ismertetésében Joo (2004: 573) újabb csoportosítást ad közre:

- Politikai: 62%
- Vallásos: 20%
- Nacionalista: 17%
- Irodalmi: 1% (Joo, 2004: 573–574).

A szamizdat egyik fontos szerepe olyan hírek készítése és terjesztése volt, amelyekkel a hivatalos média nem foglalkozott: „A szamizdat a Szovjetunió [és más közép- és kelet-európai szocialista országok] alternatív sajtója” (Motyl,

³ Az Archiv Szamizdat gyűjteményt a Szabad Európa Rádió–Szabadság Rádió Szovjet Kutatási Osztálya állította össze. Az eredeti anyag jelenleg a Nyílt Társadalom Archívumban található Budapesten, leírását lásd <http://osaarchivum.org/db/fa/300-85.htm> (utolsó letöltés: 2013. május 18.). A leírás egyébként 6617 szamizdat kiadványt említ.

1978: 22). Jó példa erre az 1968 és 1983 között 15 éven át, 64 számban kiadott központi szovjet szamizdat folyóirat, a Hronyika Tyekusih Szobityij (Aktuális Események Krónikája). Ez rendszeres, tényszerű információkat szolgáltatott a máskéntgondolkodók tevékenységéről – ideértve a hatósági zaklatásukat és az ellenük folytatott bírósági eljárásokat is –, „munkatáborokba, börtönökbe és pszichiátriai intézetekbe zárt politikai foglyokról”, valamint a szovjet köztársaságok nemzetiségeiről (Motyl, 1978: 24).

Mint ahogy az Aktuális Események Krónikája egyik cikke rámutatott, „a szamizdat – könyvellátó szerepe mellett – elkezdte egy újság funkcióit is betölteni” (idézi Motyl, 1978: 23). Az anyagok készítőinek hálózatában önkéntes újságírók tudósítottak a hatalmas ország számos területéről. A szamizdataktivisták az információgyűjtéshez ugyanazokat a hálózatokat használták, mint a szamizdatok terjesztéséhez, csak éppen fordított irányban: „mindenki, akit érdekel, hogy a szovjet közönség tájékoztatást kapjon az országban folyó eseményekről, könnyen eljuttathat információkat a Krónika szerkesztőjéhez. Nem kell mást tennie, csak egyszerűen el kell mondania az adott információt annak, akitől a Krónikát kapta, és ő majd elmondja annak, akitől ő kapta a Krónikát, és így tovább. De senki ne kísérelje meg visszakeresni a teljes kommunikációs lánc kiindulópontját, mert rendőrségi besúgónak fogják tartani” (idézi Motyl, 1978: 25).

Az 1980-as évek a szamizdatkiadás szakszerűsödését hozták, különösen Lengyelországban és Magyarországon. A magyar Hírmondó rendszeresebbé és újságszerűbbé vált, a Tygodnik Mazowsze (a lengyel Szolidaritás szakszervezet földalatti tömeglapja) pedig már nagyságrendekkel nagyobb olvasótábort tudhatott magáénak, mint a korai szovjet szamizdatok az 1960-as és az 1970-es években. E fejlődés mellett a független hírszolgáltatás a szamizdat sajtó kulcsfontosságú szerepe maradt.

A politikai ideológiák szempontjából a szamizdat fórumot biztosított a különböző irányzatok, politikai diskurzusok kialakulásának és fejlődésének. Három fő csoportot különíthetünk el: a marxista, a liberális demokrata és a nacionalista szamizdatokat. A szamizdat harminc éve alatt a hangsúly az első csoporttól az utóbbi kettő felé tolódott.

Az első politikai csoport a marxizmust a hivatalostól eltérően értelmezte. Ide tartozott a szovjet trockistákból és más forradalmi marxistákból álló irányzat, akik azzal érveltek, hogy a szovjet rendszer eltávolodott az „igazi marxizmustól”, az „igazi leninizmustól”. A Szovjetunióban korai szamizdatjaik közé olyan kiadványok tartoztak, mint az *Iffúság*, *Az Emberek Igaza*, *A Harang* (ez utóbbi a legtöbb számot megélt marxista szamizdat újság volt, 72 kiadást élt meg 1964 és 1970 között, lásd Motyl, 1978: 27). Egy másik marxista tradíció, amely az 1970-es években sok máskéntgondolkodót vonzott Közép- és Kelet-Európában, a kritikai marxizmus volt. A kritikai marxisták a fiatal Marx humanista ideáljait hangsúlyozták, és rámutattak a sztálinizmus, a hivatalos, dogmatikus marxizmus–leninizmus és a szovjet típusú társadalmak hibáira (Taras, 1992).

A második politikai csoport, a liberális demokrata szamizdat kiadványok egy részét neves emberi jogi aktivisták jelentették meg, mint például az 1975-ben Nobel-díjjal kitüntetett Andrej Szaharov és felesége, Jelena Bonner. A többi szovjet liberális szamizdat lap között található a Társadalmi Problémák (Valerij Csalidze grúz emberi jogi aktivista szerkesztésében), A Demokrata, a Szabad Gondolat, a Szemle, A Szabadság Fénye vagy az Amnesty International című kiadványokat (Motyl, 1978: 27).

„Kezdetben a marxista hagyomány adta meg az alaphangot a szamizdat politizálódásához. Ez természetes is volt, mivel a szovjet emberek évtizedekig szinte másról sem hallottak, csak a marxizmusról. [...] A tragikus kimenetelű Prágai Tavaszt követően a disszidensek döntő többsége egyszerűen megszűnt hinni a szocializmus felé haladásban, és helyette magányos, az elveszettség érzésével terhelt tekintetük fokozatosan a [...] nyugati liberális demokrácia felé fordult” (Joo, 2004: 576, 578).

Mivel a marxizmus hatása az egész régióban – sőt az egész világon – megnőtt az 1960-as években, számos emberjogi és szamizdat aktivista, későbbi liberális és szociáldemokrata ellenzéki vezető a marxizmus vonzáskörében kezdte pályáját fiatalkorában. Közülük Lengyelországban Adam Michnik és Jacek Kuron a KOR (a Munkásvédelmi Bizottság) kulcsfontosságú demokratikus ellenzéki vezetői lettek az 1970-es évek második felében, majd kidolgozták a békés kommunistaellenes ellenállás, az „új evolucionizmus”, a „civil társadalom az állam ellen” stratégiáját. (Ez nagy hatással volt a Szolidaritás szakszervezetre és az egész régió formálódó demokratikus ellenzéki mozgalmára.) Magyarországon

Kis János és Bence György (Lukács György hatása nyomán) kritikai marxista elméleteket fogalmaztak meg, majd az 1980-as években Kis a Beszélő főszerkesztőjeként baloldali liberális alapon állva adott programot a civil társadalom felépítésére, az emberi jogok képviselésére, az ellenállás stratégiáira és a demokratikus alternatívákra. Az 1980-as években emberi jogi aktivistaként és balliberális demokratikus szamizdatszerkesztőként működő Haraszi Miklós és Demszky Gábor a harmadik világgal rokonszenvező újbaloldali internacionalista volt ifjúsága korai korszakában, az 1960-as évek végén, illetve az 1970-es évek elején.

A szamizdat harmadik ideológiai csoportját különböző hazafias és nemzeti kiadványok képezték. Motyl a következő szovjet köztársaságokból származó, nacionalista hangvételű folyóiratokat említi 1978-ban: „Az Aranygyapjú (grúz); A Világítótorony, A Haza Nevében (örmény); Szabadság és Szülőföld (ukrán); A Csillag, Isten és Ország (litván); Az Ész Demokrata, Az Észtek Nemzeti Hangja; A Tanács, A Föld, A Moszkvai Almanach (orosz); Exodus, Az Exodus Hírnöke, Zsidók a Szovjetunióban (zsidó); Re Patria (volgai német); Információs Közlöny (krími tatár).” Az ukrán és más nemzeti szamizdatok kényszerű oroszosításról adnak hírt. A zsidó szamizdatok követelik az Izraelbe történő áttelepülés (alija) jogát, míg a krími tatárok és a volgai németek szülőföldjükre szeretnének kivándorolni kiadványaik tanúsága szerint (Motyl, 1978: 27).

„[A] szamizdat története a növekvő kétségek és szkepticizmus miatt elénk tárja a szocialista ideálok fokozatos elhalványulását” – írja Joo (2004: 587). Helyükbe a szovjet szamizdatban az egyre népszerűbb liberális demokrata, hazafias érzelmű és szlavofil lapok és érvek lépnek.

„Igen keskeny mezsgye húzódott a szlavofil eszmék és az agresszív orosz sovinizmus között. [...] Sajnos néhány szlavofil átlépte ezt a törékeny vonalat, helyt adva az orosz sovinizmus legrosszabb megnyilvánulásainak. Két téma emelkedett ki a 'veszedelmes' szlavofil eszmék közül: a fajgyűlölet és a tekintélyelvűség” (Joo, 2004: 585).

Ez a szamizdaton belüli elmozdulás már a rendszerváltás előtt előre jelezte a nacionalizmusnak a posztkommunista korszakban közeledő hullámát.

3. Politikai és kulturális értelmezések

Hogyan, milyen fogalmi keretekben értelmezhetjük a szamizdat jelenségkörét? A szamizdat értelmezésében két fő irányt különböztethetünk meg: a *politikai*, illetve a *kulturális* hagyományt.

A politikai értelmezések csoportjába tartoznak a következő közelítések:

- a, Kortárs nyugati és emigráns kommentátorok az 1960-as és az 1980-as évek között: támogatók és szimpatizánsok, valamint a szamizdat fordítása és népszerűsítése nyugati körökben. Gyakran használnak – nyíltan vagy burkoltan – hidegháborús értelmezési keretet, amelyben a szamizdat fórumot biztosít a máskéntgondolkodóknak, emberi jogi aktivistáknak és később a civil vagy független társadalomnak, hogy hallathassák a „szabadság hangját” (Telesin, 1973; Saunders, 1974; Rab, 1978; Tőkés, 1975 & 1979; Rubenstein, 1980; Skilling, 1982 & 1989).
- b, A szamizdaton, demokratikus ellenzéki mozgalmon belüli nézetkülönbségek alakulását és a politikai eszmecserék fejlődését tanulmányozó politikatudományi irodalom (Falk, 2003; Renwick, 2006; Falk, 2011).
- c, Az ellenzékiek szerepe a hidegháború befejezésében és a békés átmenet, a „bársonyos forradalom” előkészítésében, hatásuk a kommunista rendszer végére és a demokratikus átmenetre (Renwick, 2011).
- d, A volt ellenzékiek hatása a posztkommunista pártformációkra és politikára, például Havel és Dienstbier (Csehországban), Kis, Demszky és Konrád (Magyarországon) vagy Bukovszkij (Oroszországban) szerepe a posztkommunista politikai életben.
- e, A társadalmi és politikai változásokat vezető értelmiségiek szerepének elemzése politika-, történelem- és értelmiségsszociológiai szempontból. E szempontból a szamizdatok szerkesztőit a közszereplőkké, politikusokká és társadalmi reformerekké vált közép- és kelet-európai értelmiségiek nagy és nemes történelmi múltra visszatekintő hagyományába lehet illeszteni (Bozóki, 1999).

A szamizdat kulturális értelmezései az alábbi közelítéseket foglalják magukba:

- a, A szamizdat szépirodalom (regények, versek stb.) és más nem politikai témájú írások, műfajok (például művészeti folyóiratok) elemzése. Különösen erős a csehszlovák és szovjet szamizdat szépirodalom elemzésében (például Machovec, 2009).
- b, A nem gutenbergi (azaz nem nyomtatott) szamizdat – a földalatti művészet, független zenéről készített magnetofonfelvételek (magnitizdatok), videók, művészeti alkotások (festmények, szobrok és ezek másolatainak), nem hivatalos művészeti rendezvények, happeningek – kutatása és értelmezése (Sosin, 1975; Scammel, 1977; Frumkin, 1989).
- c, A szamizdaton belüli és körülötte kialakult diskurzusok (beszédmódok, szövegvilágok) posztstrukturalista elemzése, a szamizdat hidegháborús időszakban jellemző politikai kisajátításának, „politikai mitologizálásának”, idealizáló, „heroikus politikai diskurzusának” (Komáromi, 2004: 597, 600, 613) kulturális kritikája.

4. A szamizdat mint tiposzféra

A fenti két – politikai és kulturális – megközelítés mellett lehetségesnek tűnik a szamizdat harmadik értelmezése is (amelyet a fenti megközelítések kiegészítésének is tekinthetünk). Ez a közelítés a közép-kelet-európai szamizdat kiadványok előállítását azoknak a történészeknek és médiateoretikusoknak a munkájával kapcsolja össze, akik a *szóbeliségről az írásra* (Ong, [1982] 2002; Ong et al., 2002), *illetve az írásról a nyomtatásra való áttérést*, valamint ezen átalakulások, különösen a *nyomtatás elterjedésének kognitív és társadalmi hatásait* tanulmányozták az európai történelemben (McLuhan, 1962; Eisenstein, [1979] 1980 & 2005; Febvre & Martin, [1958] 1997; Darnton, 1982, 1989, 1995a, 1995b, 1996 & 2010). Ez a közelítés a szamizdat kiadványok előállítását szolgáló *kommunikációs technológiák felhasználási módjaira*; a kiadványok *terjesztésének és fogyasztásának* társadalmi gyakorlatára, egyéni és kollektív kognitív hatására (szamizdatolvasók mint felhasználók); és a szamizdatban létrehozott diskurzusok (több médiumon keresztül való) *kommunikációs vándorlására és hatására* összpontosíthat.

A kommunikációs technológiák területén az illegális olvasmányok előállítása jelentős változáson ment át a szamizdat három évtizede alatt, az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig. A legkorábbi időkben a kéziratos földalatti irodalom jellemezte a szamizdatot. Ez az 1950-es években a Szovjetunióban kezdődött, majd folytatódott néhány országban, ahol szamizdatokat készítettek. Az 1950-es évek végétől a többindigós másolatot készítő írógépek váltak jellemzővé, s ez a módszer maradt a szamizdat egyik fő sokszorosítási technológiája a Szovjetunióban egészen az 1980-as évekig. A stencilgépek és a szitanyomás népszerű gyártási technológiákká váltak az 1980-as évek Közép-Kelet-Európájában. Ezekben az években fénymásolást is használtak néhány országban szamizdatok készítéséhez. Legmagasabb szintű technológiaként a szamizdat kiadványok professzionális, modern nyomdai úton történő előállítása jellemezte a lengyel (és időnként a magyar) szamizdat irodalom megjelenését az 1980-as években.

E három évtized alatt a földalatti irodalom előállításának a volt szocialista országokban lezajlott technológiai fejlődése megismételte a kommunikációs technológiáknak a szóbeliségről az írásra, az írásról pedig a nyomtatásra történő, Nyugat-Európában sokkal hosszabb történelmi időszak (több évszázad, sőt évezred) alatt végbement fejlődését. Ebben az értelemben a szamizdat kiadványok technológiai előállításának fejlődése néhány évtized alatt újrajátszotta a kommunikációtechnológia fejlődésének eredeti folyamatát. Itt használhatjuk az egyedfejlődés metaforáját, utalva arra a változásra, amelyen egy önálló biológiai vagy társadalmi egység megy át a maga által generált átalakulás adott időszakaiban. Az egyedfejlődés során a faj minden egyede megismétli a törzsfjlődés szakaszait, az egész faj kifejlődésének eredeti fázisait. Esetünkben a szamizdat egyedfejlődése – a volt szocialista államok földalatti politikai-kulturális szektorában – megismétli számos európai kommunikációs technológia kialakulásának törzsfjlődését. (A rendszer-váltás után a posztkommunista közép-kelet-európai országok demokratikus médiainstanzményeinek egyedfejlődése részben szintén megismételte nyugat-európai modellintézményeinek fejlődési folyamatát, lásd Jakubowicz & Sükösd, 2008). Tekintettel a szamizdat létezésének rövid (néhány évtizedes) történelmi időszakára, a folyamatot nevezhetjük *gyorsított egyedfejlődésnek* is. E folyamat három szakaszát különböztethetjük meg.

4.1. A szamizdat mint írásbeliség: a független szó technológizálása

A szamizdat történetében az első nagy áttörés akkor következett be, amikor az államszocialista rendszerről folyó független, kritikus, ellenzéki szóbeli eszmecsereket lejegyezték, azaz kézírással papírra rögzítve tárgyiasították. Erre először magánlevelek és naplók formájában került sor. Ez mérföldkövet jelentett: a rendszerrel elégedetlen, kritikus, független vagy kifejezetten ellenzéki hangvétélű társadalmi-politikai – azelőtt csak szóban megfogalmazott és elszállt – diskurzusokat az írás mint technológia által papírra vetették. A rögzítéssel az élőbeszéd írott szöveggé, újra és újra felkereshető, tárgyiasult, hosszú ideig megmaradó szövegvilággá változott.

Az írást ma, a közel teljes írásbeliség társadalmában természetesnek tartjuk. Ezért hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy az írás valójában számos eszközt magában foglaló technológia. Ahogy Walter Ong írja,

„...társadalmunk mára olyan mélyen interiorizálta és mintegy saját magunk részévé tette az írást, [hogy] nehéz technológiaként gondolni az írásra úgy, ahogyan általában technológiaként gondolunk a nyomtatásra és a számítástechnikára. Az írás azonban (és különösen a betűírás) igenis technológia, melynek működtetéséhez eszközökre és felszerelésre van szükség; íróvesszőre, ecsetre vagy tollra, gondosan előkészített felületre – például papírra, állatbőrre, fakéregre –, illetve tintára vagy festékre, és folytathatnánk a sort” (Ong, [1982] 2010: 76).

Az írás ugyanakkor tudatosabb cselekvés is, mint a beszéd. A szóbeliség világához képest az írásbeliség az emberi tudat új lehetőségeit nyitja meg:

„Az írás indította el azt, amit a nyomtatás és a számítástechnika csak folytat: a dinamikus hang néma térbe történő redukálását; illetve a szónak megélt, csak kimondott szót ismerő jelentől való elszakítását. A természetes, hangzó beszéddel ellentétben az írás teljes mértékben mesterséges. Nem lehet »természetesen« írni. [...] Az írás [...] elengedhetetlen feltétele az emberi tudatban rejlő lehetőségek teljesebb kihasználásának. A különböző technológiák nem pusztán külsőlegesen segédeszközök, hanem belülről is formálják tudatunkat, különösen akkor, ha a szót mint olyat érintik. Felemelő változásokról van szó. Az írás tudatosabbá tesz” (Ong, [1982] 2010: 76).

A tárgyiasult termék, az időben fagyott írott szöveg lehetőséget ad arra, hogy újra és újra elolvassuk, többször elgondolkodjunk rajta. Az írás az idő és a jelentés olyan dimenzióját nyitja meg, amelyet az élőbeszéd nem képes. Ez történt akkor, amikor az első máskéntgondolkodók leírták, papíron rögzítették és az olvasók elé tárták új (betű)világot nyitó gondolataikat.

A volt szocialista országok földalatti irodalmának történetében következő lépésként a magánjellelű, személyes művektől (levelektől, naplóktól, versektől) a közösen írt és olvasott kiadványok irányába tartó fejlődést figyelhetünk meg. Létrejött a közös szerkesztésű naplók műfaja. Magyarország egyik első szamizdat kiadványát – a *Naplót* – Kornis Mihály író hívta életre 1977-ben kollektív napló-folyóiratként, remélve, hogy a

„...»lyukas hetvenes évek« történelmi dokumentumává válik, s általa választ kapunk számos olyan kérdésre, amely ma mindannyiunkat foglalkoztat: hogyan élünk; miért élünk úgy, ahogyan élünk; hogyan kellene élnünk? Természetes formát teremt egy kis csoport felelősségteljes társadalmi beszélgetéséhez, esetleg baráti vitáihoz.” (Barna és munkatársait [1990: 9] idézi Csizmadia, 1998).

E közös orgánomot 27-en alapították, és mintegy 100 szerzőtől jelentek meg benne írások az 1977 és 1982 közötti öt éves fennállása alatt (Csizmadia, 1998). Gyűjteményes napló-folyóirat formátuma aktív írók/olvasók/felhasználók

közösségét hozta létre, mivel szerzői közösen írták, és csupán három példányban jelent meg. A Napló „zártkörű” szamizdat volt abban az értelemben, hogy ugyanazok az emberek készítették és olvasták. A Napló így egyszerre volt „önkiadvány” és „önolvasmány” (szamizdat és „szamcsitat”), mint ma egy kollektív blog. Az írói/felhasználói közösség tagjai megmutathatták a példányokat barátaiknak, de kölcsönadniuk nem volt szabad.

A Napló alapítói azt remélték, hogy létrehoznak egy fórumot az öndokumentálás, a kommunikáció és az eszmecsere számára (Csizmadia, 1998). Valójában a közösen írt Napló ennél sokkal többet ért el. Jelentős szerepet játszott a máskéntgondolkodók több csoportjának és szubkultúrájának egymásra találásában és összehangolódásában, amelyek azelőtt csak informális, személyes, szóbeli kapcsolatteremtés révén léteztek és érintkeztek. Az írás objektiváltsága lehetőséget adott a közös társadalmi-politikai napirend, a fontosnak tartott kérdések, témák és a közösség által elfogadott értelmezési keretek kijelöléséhez. A Naplóban Szalai Pál a magyar antikommunista szociálliberalizmus hagyományát élesztette fel, Tamás Gáspár Miklós a romániai magyar kisebbséget ért sérelmekkel foglalkozott. E közösségi szamizdat fórumot biztosított a hivatalos médiában elfojtott témák megjelentetéséhez. Ide tartozott a szegénység (Havas Gábor és Zsille Zoltán írt a hazai szegényekről) vagy a metodista lelkészek üldözése (Iványi Gábor cikkei) (Csizmadia, 1998). E kérdések és hagyományok körül fokozatosan egy közösen vallott, demokratikus politikai kultúra alakult ki. Később, az emigránsok által szerkesztett Párizsi Magyar Füzetek című folyóiratban vita bontakozott ki és folytatódott a politikai kultúrának a politikai alternatívákkal (azaz politikai programokkal) való összefüggéséről (Csizmadia, 1998).

Korlátozott számú olvasótábora ellenére a kollektív Napló fórumot, habermasi értelemben vett nyilvánosságot biztosított a résztvevők nyílt végű eszmecserejéhez. A személyközi-baráti kapcsolatok bonyolult hálózatából a Napló az írás és olvasás közös tárgyaként jött a világra. A közös naplófolyam lehetőséget nyújtott különböző napirendi témák kifejtésére és a kapcsolódó eszmecserekre. Az írásos cikkek, strukturált bejegyzések koncentrálták a figyelmet és a reflexiókat. A három példányban papírra vetett gondolatokhoz bármikor visszatérhetett az olvasó. Mindez nem történhetett volna meg kizárólag szóbeli vitákban, elröppenő, illékony szavakkal. A Napló írásával, olvasásával, újírásával és újraolvasásával, valamint a naplófolyammal összefüggő beszélgetések során új kollektív társadalmi és politikai identitások jelentek meg az önteremtés és önszerveződés folyamatában. Írás – érveket és érzelmnyilvánításokat tartalmazó esszék és cikkek írásos rögzítése – és olvasás nélkül nem ment volna végbe ez az önépítkezés. A kollektíven írt és olvasott papírlapok váltak azon fizikai tárggyá, amely körül az ellenzéki tematika és identitás kibontakozott. Az írás a máskéntgondolkodók beszédét láthatóvá, gondolataikat pedig hordozhatóvá tette. A közös Napló írásával és olvasásával e könyv emberei újratertették magukat, identitásukat és bizalmi hálózataikat.

4.2. Szamizdatírás mozgatható fémbetűkkel: a tiposzféra kialakulása

„A szamizdat kiadványok újramásolásának legalapvetőbb eszköze az írógép, amellyel egyszerre 5–15 példány is készíthető. Ennél is több példányhoz vékony, de kevésbé tartós papírt használunk” – írta egy szovjet máskéntgondolkodó 1971-ben (Svobodnaya Mysl [Szabad Gondolat], 1. sz., 1971. december 20., idézi Motyl, 1978: 24).

Az írógép a korai szamizdat létrehozásának és sokszorosításának kulcstechnológiája, és számos országban az is maradt a szamizdat későbbi időszakában is. Az írógép azonban eredetileg más célokat szolgált. A bürokratikus forradalom állami és üzleti irodatechnikai eszközöként terjedt el széles körben a 19. század végén és a 20. század elején a modern világban. Emellett az értelmiség otthoni munkaeszközeként is tekinthetünk rá, amellyel gépelt, formalizált szöveget tudnak létrehozni az írók, jogászok, orvosok, vállalati vezetők stb. A gépelést általában nem tartjuk a nyomtatástörténet részének, mivel nyomtatás alatt automatikusan a teljes oldalak nyomtatására gondolunk. Ezt a felfogást azonban ki kell egészítenünk.

Ha ugyanis közelebbről megnézzük, mi is történik a gépelés során, végül is a nyomtatás lassú folyamatát figyelhetjük meg. Az írógépben kis fémkalapácsokon helyezkednek el a mozgatható fémbetűk (a latin vagy cirill ábécé betűi, külön sorokban a kis- és a nagybetűk). Egy billentyű leütésekor a betűkar végén lévő betű ráüt a festékszalagra, amely rányomtatja a betűt a papírlapra. A hagyományos gutenbergi nyomtatás minden eleme – a mozgatható fémbetűk, a festék és a papír – megtalálható ebben az eszközben. Magát a nyomtatás pillanatát is látjuk, amikor a kalapács

lecsap a festékszalagra, s *rányomja* azt a papírra. Ez az eljárás annyiban különbözik a klasszikus nyomtatástól, hogy az írógéppel készített oldalt betűről betűre állítjuk össze (nyomtatjuk). Valójában a nyomtatás egyes fázisait speciális sorrendben hajtjuk végre. Az írógép billentyűinek minden leütésében egyesítjük a betűszedést (a kézi szedést) a mechanikus nyomtatás műveletével. Az írógépelés nem más, mint betűnkénti nyomtatás a festékszalag segítségével. A gépelés a szó szoros értelmében betűnyomtatás. [Jól fejezi ki ezt az angol typing (gépelés) szó, amelyet a type, vagyis a nyomtatásra való (fém)betű szóból képeznek.] Az írógép kalapácsfejein sorakozó fémbetűk ugyanazok, mint a betűszedésnél használt öntött betűformák. A másolatok az írógépbe fehér papírlapok közé helyezett indigó (kék vagy fekete festékréteggel rendelkező hártypapír) segítségével készülnek.

A földalatti irodalom készítéséhez írógépeket és indigós másolatokat használó szamizdatkészítők egy üzleti, irodai és otthoni célokra használt egyszerű kommunikációs technológiát sajátítottak ki a politikai és szépirodalom földalatti előállítására. Mivel a kommunista propagandaállamok maguknak tartották fent a professzionális nyomtatás és a korszerű kommunikációs médiumok monopóliumát, a máskéntgondolkodók az irodákban és otthonokban is széles körben rendelkezésre álló sokszorosítási technológiát, az írógépet vették használatba. Az írógép új funkciókra – azaz független sajtó létrehozására és politikai anyagok megírására – kreatív módon történő felhasználása tette lehetővé a szamizdatoknak egyre nagyobb közönség számára való elkészítését és terjesztését.

Ennek megfelelően az írógépet a kommunista hatóságok veszélyes sokszorosítási eszköznek tekintették. A hatóságok több volt szocialista országban írásmintát vettek minden írógépről, hogy az ellenzéki kiadványok készítésére használt gépeket és készítőket így azonosítani tudják. (Romániában még az 1980-as években is élt ez a gyakorlat.) Az írás után az írógépek tömeges felhasználása volt a volt szocialista országokban a második nagy lépés a független „szó technológiálásának” (Ong, [1982] 2002) történetében, azaz a szamizdat technológiai történetében.

A szamizdataktivisták az írógépeket primitív nyomtatási technológiaként használták, mivel a kommunista egyeduralom nem engedte őket hozzáférni a korszerű, nagy példányszámot produkáló ofsetnyomtatási lehetőségekhez. Így a szamizdat az írógépekre és indigós másolatokra épülő nyomtatáskultúrát hozott létre. Igazi nyomtatványkultúra jött a világra abban az értelemben, hogy eredményei piacképes könyvek, folyóiratok és újságok lettek. Az írógéppel készített szamizdat anyagok (a nyomdahibákat kivéve) viszonylag stabil szöveggel rendelkező csomagolt, hordozható egységek. A szamizdat folyóiratoknak és lapoknak állandó címük, évfolyam- és lapszámuk volt. Sok közülük tartalomjegyzékkel, sőt néhányuk kolofónnal és szerkesztői (ál- vagy valódi névvel feltüntetett) névsorral is rendelkezett.

A szamizdat kiadványok így pontos hivatkozás, ismételt olvasás és többféleképpen történő értelmezés céljából rendelkezésre álló rendszeres, strukturált információs csomagokat jelenítettek meg a tipográfiai térben. Az írógéppel sokszorosított szamizdat könyvek és periodikák könnyen azonosítható és visszakereshető bibliográfiai adatokat (címet, valós vagy álneves szerzőket, szerkesztőket, kiadási évet és helyet), tartalomjegyzéket tartalmaztak. A kiadványokat bibliográfiákba lehetett foglalni. Idővel – nemzetközi gyűjtő- és elemzőközpontokban, illetve a szamizdataktivisták otthoni központjaiban – valóban fel is épültek a szamizdatok nemzeti bibliográfiái.

Mindez komoly lépést jelentett a szamizdatirodalom áttekinthetővé való tétele és információs egységesítése (standardizálása) felé, lehetővé tette a rendszeres szemlézést, a szamizdat nyilvánosság reflektált önmeghatározását és belső strukturálását. Mindez arra épült, hogy a szamizdat második szakasza az írógépek felhasználásával kialakította egyfajta nyomtatási kultúráját. A folyamat ahhoz hasonlít, mint amikor az európai történelemben a kódexek kézírásos másolását felváltja az írások nyomtatott sokszorosítása és a nyomtatványok egységesítése.

4.3. A szamizdat mint a nyomtatás kultúrája: a stencilezéstől és szitanyomástól a professzionális nyomtatásig

A nyomtatási technológia korszerűsödésének további lépéseit jelentette a stencilgépek és a szitanyomás, majd a modern, professzionális nyomtatás alkalmazása a szamizdat sokszorosítására.

A stencilgépek olyan mechanikus (kézi működtetésű) vagy elektromos másolóberendezések, amelyek rövid idő (néhány óra) alatt több száz másolatot képesek készíteni. A szövegek stencilezéséhez először írógépet kell használni; ebben az értelemben a stencilezés is az írógépre épül. Először be kell tenni egy vékony, A4-es méretű viaszlapot (stencilt) az írógépbe. El kell távolítani a festékszalagot, hogy a mozgatható fémbetűk közvetlenül a viaszlapra üssenek,

és azt betűről betűre kilyukasszák (perforálják). Ha így a teljes stenciloldal elkészült (az oldal teljes szövegét legépelték a stencilre), a kilyuggatott viaszlapot rá kell helyezni a stencilgép dobjára. Ahogy a dob forog, festéket visz fel a fehér papírra a stencilnek a fémbetűk által készített lyukain keresztül. A szamizdatkészítésben több országban (így Magyarországon is) a stencilezés maradt az egyik leggyakrabban alkalmazott nyomtatási technológia.⁴

Meg kell említeni a szitanyomást is, amelyben egy fakeretre (*ramka*) erősített szitaszövetet használnak nyomtatásra. Ez a földalatti irodalom másik egyszerű és népszerű sokszorosítási módja volt, különösen Lengyelországban 1978 után.⁵ Az 1980-as években több országban használtak fénymásolókat is szamizdat-előállításra. Konstany Geber⁶ lengyel szamizdataktivistája visszaemlékezése szerint

„...a technológiát társadalmi kritériumok alapján választottuk ki. A KOS-nál például megmaradtunk a ramka mellett még akkor is, amikor már az ofset is rendelkezésre állt, mert a ramkák nem romlanak el, nem használnak áramot, és hamar el lehet tüntetni őket. A technológia időigényes, de időnk az volt – és a trojka, amely megtanulta az együttműködést a szitanyomásban, hatékony lehetett másban is, például egy tüntetés megszervezésében. Ez igaz maradt végig a *ramka* (szitanyomás) korszakában 1978–89 között. A *ramka* működtetéséhez három ember kell: egy föl-le mozgatja a fakeretet, a másik berakja és kiveszi a papírlapokat, a harmadik végigurítja a festékhengert.”⁷

Végül nemhivatalos újságokat és könyveket tömegesen, professzionális ofset nyomdagépekkel is nyomtattak Lengyelországban az 1980-as években. A Szolidaritás törvényes működésének ideje (1980–81) a független sajtó szempontjából a leggazdagabb periódus volt Közép- és Kelet-Európában (az 1956-os magyar forradalom többpárti sajtója mellett). A Szolidaritás legális időszakában „körülbelül 300 hírlevél és cenzúrázatlan újság jelent meg [...] összesen mintegy 1,5 millió példányban. Az 500 000-es olvasótáborral rendelkező *Tygodnik Solidarność* [a Szolidaritás Hetilapja] a szakszervezet hivatalos hangja, és a legnépszerűbb hetilap volt” (Kaminski, 1987: 315). Ebben az időszakban a nemhivatalos és hivatalos újság- és könyvkiadók nyílt piaci versenyt folytattak a szerzőkért és olvasókért.

A független nyomtatási és kiadói hálózat jelentős része a föld alatt tovább élt még a hadiállapot lengyelországi bevezetése (1981. december 13.) után is. Minden szerző megválaszthatta, hol adja ki a könyvét. A földalatti kiadók nem cenzúrázták a szöveget, méltányos szerzői jogdíjat fizettek, és gyorsabbak voltak a hivatalos kiadóknál. Azoknak a szerzőknek azonban, akik a műveiket független kiadónál akarták kiadni, politikai kockázatot kellett vállalniuk. „Egészen 1982-ig számos aktivista úgy érezte, hogy a cenzúrázatlan, független média végső soron a bürokráciához tartozó média helyébe tudott lépni” (Kaminski, 1987: 318). 1985-re azonban a lengyelek 80 százaléka már ismét az állami médiát használta információszerezéshez (Kaminski, 1987: 318).

„Ahelyett, hogy a hivatalos könyvkiadás helyébe lépnének, a független szervezetek most [1986-ban – S. M.] megpróbálják azt kiegészíteni: megtörik a rezsím információs monopóliumát, és tiltott könyveket adnak ki, remélve, hogy fel tudják világosítani a lakosságot, és vezetni tudják őket” (Kaminski, 1987: 318). Az illegális *Tygodnik Mazowsze* még 1985 után is tömegsajtó maradt, „hetente 60 000 példányban jelent meg, és akár 250 000 olvasót is elért, így valós alternatívát jelentett a hivatalos médiának. A földalatti média tartalmát ráadásul azonnal visszasugározták a nyugati rádiók, garantálva a teljes népe sségre gyakorolt hatást.”⁸

4 A magyar szamizdat lapok és könyvek bibliográfiáját lásd <http://www.szamizdat.atw.hu/> és <http://szamizdat.5mp.eu/web.php?a=szamizdat>. A Nyílt Társadalom Archivum magyar szamizdatgyűjteményeinek indexeit lásd <http://fa.osaarchivum.org/fasm?qt=hungarian%20samizdat>. Rajk László szamizdat könyvborítóit lásd <http://www.rajk.hu/konyvboritok.html> (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

5 A lengyel földalatti kiadványok bibliográfiáját lásd a Library of Congress honlapján: <http://www.loc.gov/rr/european/polpress/indepres1.html>. A Nyílt Társadalom Archivum indexei a lengyel földalatti kiadványokról: <http://osaarchivum.org/db/fa/300-55.htm>. Két online is elérhető lengyel gyűjtemény: <http://www.osaarchivum.org/press-room/announcements/Online-Access-two-Polish-Samizdat-Collections>. Több amerikai és európai könyvtár rendelkezik még lengyel földalatti kiadványok gyűjteményeivel, például <http://cornell.worldcat.org/title/solidarity-and-other-polish-clandestine-publications-in-the-british-library/oclc/12500682?referer=di&ht=edition>, http://cornell.worldcat.org/title/polish-independent-publications-1976-solidarnosc/oclc/224237336&referer=brief_results, http://cornell.worldcat.org/search?q=su%3AUnderground+literature+Poland+Collected+works.&qt=hot_subject (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

6 Konstany Gebert pszichológus, újságíró, a volt lengyel demokratikus ellenzék tagja. A KOS (Komitet Oporu Społecznego; Társadalmi Ellenállás Bizottsága) aktivistája, a hasonló néven megjelenő *KOS* című földalatti lap szerkesztője, a *Tygodnik Mazowsze* (*Mazowiai Hetilap*), a *Przegląd Wiadomości Agencji* (*Hírügynökségi Hírszemle*) és más szamizdat lapok munkatársa, Dawid Warszawski álnéven is írt. Egyes írásai magyar szamizdatban is megjelentek fordításban.

7 Konstany Gebert e-mailje a szerzőnek, 2012. december 20., közlés a levélíró engedélyével.

8 Lásd a 7. lábjegyzetet.

A szamizdatgyártás legmagasabb szintű technológiája a modern ofszetnyomtatás volt. Lengyelországban a Szolidaritás és más független szervezetek a saját tulajdonukban lévő, illegális ofszet nyomdagépeket használták a földalatti tömegsajtó és független kiadványok nyomtatására. Magyarországon a szamizdataktivisták időnként professzionális nyomdák munkásait fizették meg azért, hogy munkaidő után (a lengyelországinál sokkal kisebb példányszámban) illegális kiadványokat készítsenek.

4.4. Felhasználók és hálózatok: a tiposzféra a nemzetközi információáramlásig

A szamizdat diskurzusai a nemzetállamok második (független) nyilvánosságában, a közép- és kelet-európai régió ellenzéki köreiben terjedtek el, majd beléptek az európai és a transzatlanti, nemzetközi információs hálózatokba. A „tiposzféra” fogalma segíthet metaforikusan megjeleníteni azoknak a szamizdatdiskurzusoknak az elterjedését, amelyek a máskéntgondolkodó nyomtatási kultúrából (a független nyomtatás, tipográfia világából) eredtek, és a nemzethatárokon átívelő média diszkurzív terébe emelkedtek. Az alábbi néhány kommunikációs hálózat szemlélteti, hogy a szamizdat tiposzféraából származó információk és eszmecserék miként váltak a regionális, az európai és a transzatlanti információáramlás részévé.

- a, Az amerikai Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió állomások a Vasfüggöny fölött sugároztak a kelet-közép-európai országokba, illetve a Szovjetunióba. A CIA által támogatott rádiók adásaiban az 1950-es években gyakran szerepeltek kemény antikommunista anyagok. Az 1956-os forradalom leverése után (amelyet követően a SZER-t kritikák érték megalapozatlan várokozások keltése miatt), és különösen az 1970-es évektől kezdve a rádiók nyugodtabb hangvételben sugároztak és a hírekre összpontosítottak, illetve a helyi szakértelemre alapoztak. Ide tartozott a szamizdat kiadványok rendszeres szemlézése is (Falk, 2011: 326). A kis példányszámú szamizdatok diskurzusai így nagyságrendekkel nagyobb közönséghez juthattak el.
- b, Nyugat-európai és amerikai emigráns kiadók (például a Párizsban működő lengyel Kultura vagy a Párizsi Magyar Füzetek) szorosán követték és segítették a hazai szamizdatosokat és szemlézték kiadványaikat, hogy azokhoz a nyugati közönség jobban hozzáférhessen. A nyugati emigráns kiadók megjelenési lehetőséget is biztosítottak a közép- és kelet-európai országokból kicsempészett könyveknek és írásoknak. Erre utal az orosz tamizdat („ott kiadott”) kifejezés.
- c, Számos nyugati értelmiségi folyóirat – egyebek között az Index on Censorship, a Problems of Communism, a Bulletin of the European Network for East-West Dialogue, az East European Reporter, a Labor Focus on Eastern Europe, az Encounter (a CIA által a hidegháború idején a puha diplomácia részeként támogatott lap), a német Profil és Gegenstimmen, illetve a francia L'Alternative és Diagonale – nagymértékben vagy kizárólagosan a szovjet blokkban megjelenő szamizdatokra és máskéntgondolkodókra összpontosított (Falk, 2011: 326). Egyes lapok – mint például az Uncensored Poland News Bulletin – kimondottan egy ország független sajtójára koncentráltak. Máskéntgondolkodó szerzők szintén szerepeltek értelmiségi lapokban és nagy példányszámú magazinokban, például a The New York Review of Books, a Der Spiegel és a Le Nouvel Observateur hasábjain (Falk, 2011: 326). E cikkek közül jó néhány visszatalált a vasfüggöny mögé a nemzetközi sajtó zártkörű szemlézése során a pártvezetőknek készített fordítások révén.
- d, Egy – később „a Nyugat titkos szellemi Marshall-terve” néven emlegetett – könyvterjesztési óriásprojekt keretében ingyenesen, tömegével küldtek a könyveket Nyugatról Közép- és Kelet-Európába, illetve személyesen adták át a kiadványokat azoknak a Vasfüggöny mögül turistaúton érkező látogatóknak, akik tudták, hova kell menniük a könyvekért és lapokért. Ez a – CIA által szervezett és támogatott – titkos akció a máskéntgondolkodó írók munkáit is magában foglalta a küldemények és adományok részeként. 1991-re „az Európa kommunista felébe beszivárgott nyugati könyvek és magazinok száma elérte a tízmilliós nagyságrendet” (Matthews, 2003: 425). Valójában a szamizdat mellett ez a nagy volumenű könyvprojekt mutatta meg, hogy a nyugati nyomtatványkultúra (a maga több mint tízmillió átjuttatott könyvével és folyóiratával) komoly kulturális hatást tudott kifejteni a közép- és kelet-európai elit ideológiai fellazításában és a hidegháború békés befejezésében.

5. Cenzúra Közép- és Kelet-Európában: a hosszú időtartamú perspektíva

Miközben a volt szocialista országok hivatalos médiarendszereit mindenütt cenzúrázták, a szamizdat cenzúrázatlan, ellenőrizetlen és szabad maradt. Valójában a szamizdat tükröt mutatott a cenzúrázott hivatalos médiának azzal, hogy az abból hiányzó kérdésekkel és témákkal foglalkozott. „Minden hír, amit kicenzúráztak a hivatalos sajtóból”: ez lehetne a szamizdat jelmondata. (A The New York Times jelmondatának – „Minden hír, ami nyomtatásra érdemes”, avagy minden, ami túri a nyomdafestéket – parafrázisaként.)

A politikai rendőrség sokféle intézkedéssel próbálta ellenőrzés alá vonni és elnyomni a szamizdatot. Az aktivistákat megfigyelték, lehallgatták (lakásukba „poloskákat” telepítettek), a telefonbeszélgetéseiket rögzítették. Megfigyelésükre „téglákat” (a politikai rendőrség által beépített informátorokat, köztük hivatásos ügynököket, valamint zsarolással, elvi alapon és/vagy juttatásokkal a barátaikról, munkatársaikról vagy családtagjaikról való jelentések készítésére rábírt személyeket) alkalmaztak. Az állami szervek a szamizdataktivisták ellen irányuló adminisztratív eljárásokkal fokozták a nyomásgyakorlást. Az aktivistákat elbocsátották a munkahelyükről (ami az államszocialista tervgazdaságokban tényleges munkanélküliséget jelentett, mivel magánvállalkozások általában nem léteztek), nyomást gyakoroltak a családtagjaikra, elvették a tanácsi (állami tulajdonú) lakásukat, elutasították az útlevelekérelmeiket, más aktivistákat emigrációba kényszerítettek. A szamizdatanyagokat és a készítésükhöz használt eszközöket házkutatásokon elkobozták. A súlyosabb esetekben a szamizdatok előállítóit, terjesztőit és az emberi jogi aktivistákat letartóztatták és bebörtönözték, illetve – a Szovjetunióban – kényszermunkatáborba zárták. A titkosszolgálati és a rendőri fellépés mellett a pártállami intézkedések – a kommunista szóhasználatban az „ideológiai küzdelem” – közé tartozott a független gondolkodás politikai elszigetelése és a máskéntgondolkodók és az imperializmus elleni propaganda erősítése a helyi párt- és ifjúkommunista szervezetekben (Gribanov, 2009).

A szamizdataktivisták egyénileg és együttesen is védekeztek a politikai rendőrség megfigyelése és akciói ellen. Cikkeiket sokan – de nem mindenki – álnéven írták (a mai online kultúrában ezek megfelelői a nickek). Telefonbeszélgetéseikben kódolt nyelvet használtak, és nyilvános készülékekről vagy gyakran váltott/biztonságos lakástelefonokról telefonáltak. Más személyek nevében, részfoglalkozásból, „négerként” jutottak munkához (például más nevében végzett fordításhoz). Igyekeztek csak jól ismert, megbízható személyekkel, barátokkal bizalmi kapcsolatot tartani stb. Ami a szamizdatkészítés szervezeti felépítését illeti: a szerkesztéssel, nyomtatással és terjesztéssel foglalkozó hálózatok egymástól gondosan elkülönülve tevékenykedtek. Ez biztosította, hogy ha valakit letartóztattak, az illetőből kevés információt tudjanak kihúzni az egész gépezetről, hiszen ő maga is keveset tudott róla. Egymástól elkülönülő terjesztési láncok biztosították, hogy egy részleges lebukás esetén a hálózat többi része sértetlenül működhessen tovább.

A szamizdat kommunikáció, a földalatti kiadványok készítése és terjesztése időben és térben lassú folyamat maradt. Az első szakasz a szerkesztési folyamat: a szerzők írógépen megírták, beküldték-elvitték a szerkesztőségbe, a szerkesztők pedig megszerkesztették a cikkeket. Ezt követte az újragépelés, majd az írógéppel, stencilgéppel, ramkával, fénymásolással vagy nyomtatással történő sokszorosítás. Ezután a lapokból a füzet vagy könyv összeállítása, majd a fűzés vagy kötés következett. A szamizdat kiadványok fizikai terjesztése – a papírkötegeket nagy csomagokban autóval, taxin, buszon és vonaton kellett szállítani, majd papírsákokban az elosztókhöz juttatni – igen fáradságos, embert próbáló feladat volt. Sokáig tartott a rengeteg példányt a többszintű hálózatban elosztani, majd egyenként eladni, arról nem is beszélve, hogy mindig fennállt a lebukás veszélye. Minden fázisban fenyegetett a politikai rendőrség. Az aktivistáknak folyton attól kellett tartaniuk, hogy a szamizdatcsomagokat elkobozzák, őket pedig őrizetbe veszik.

Ha összehasonlítjuk a szamizdatok készítésének és terjesztésének lassúságát napjaink közösségi médiája (például a kínai weibo mikroblog) sebességével és távolságaival, azt láthatjuk: a szamizdatkészítés és -terjesztés lassúsága és térbeli nyitottsága (lebukásnak való kitettsége) potenciálisan hatékonyá tette a kommunikáció ellenőrzését. A szálitmányok elkobzása hatástalaníthatja a szamizdatot. A hatóságok számára könnyű lehet úgy tenni, „mintha semmi sem történt volna” – szemben a közösségi média posztjaival és kommentjeivel, amelyek egy kattintással elküldhetők, és (ha nem cenzúrázzák őket) felhasználók millióit érhetik el egyszerre, egy pillanat alatt. Az olyan tekintélyelvű környezetben azonban, mint Kína, a társadalmi médiát továbbra is cenzúrázzák (kulcsszókereső szoftverekkel és hús-vér cenzorokkal egyaránt). Sőt az egész online infrastruktúra több szinten is szigorúan ellenőrzött és cenzúrázott marad (a felhasználó saját néven történő regisztrációjától a vállalatalapítás és a -tulajdon ellenőrzésétől a tartalmi cenzúra

több változatán át a globális internethez való kapcsolódás cenzúrájáig). Ezzel szemben azonban a szamizdat teljes mértékben *cenzúrázatlan* és független maradt, lassúsága (mai szemmel nézve mintha az e-mailt hasonlítanánk a csigapostához), korlátozott hozzáférhetősége és potenciális sebezhetősége ellenére. A diktatorikus rendszerekben a hagyományos és online (szamizdat és *weibo*) platformokon történő független politikai kommunikáció így különböző kockázatokkal, erősségekkel és gyengeségekkel rendelkezik.

A szamizdat jelenségét érdemes az Annales-iskola által művelt társadalomtörténeti szemlélet hosszú időtartamú (*longue durée*) történeti perspektívájából is értelmeznünk. E történelemszemlélet a kiemelkedő történelmi események és személyiségek helyett a hosszú távú gazdasági, társadalmi mélystruktúrák és kulturális minták hatását helyezi előtérbe (például Febvre & Martin, [1958] 1997). E történelmi perspektívában a közép- és kelet-európai cenzúra az államszocialista korszakban tulajdonképpen folytatta az állam és az egyház évszázadok óta csaknem folyamatosan tartó cenzurális gyakorlatát. Az államszocializmus előtti történelmük során Oroszország, Lengyelország, Magyarország és a régióhoz tartozó más országok ritkán és történelmi szempontból csak rövid időszakokban élvezhették a sajtó szabadságát. A sajtó és a nyilvánosság korlátozásának szinte állandó és csak lassan változó mélystruktúrái szempontjából a 20. század lenini–sztálini–brezsnyevi kommunista cenzúrája így a cári Oroszország hosszú múltra visszatekintő cenzurális gyakorlatát folytatta. Magyarországon (a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia részeként 1918-ig) a cenzúra szintén folyamatosan működött a 19. század nagy részében (kivéve az 1848–49-es forradalmat és az 1867 utáni időszakot), majd az I. világháború alatt. A cenzúra folytatódott 1919-ben, ezúttal vörös köntösben a Tanácsköztársaság időszakában, majd azt követően a fehérterror alatt is, egészen 1921-ig. *De facto* szelektív cenzúra létezett 1921 és 1938 között, majd 1938-tól ismét a sajtó teljes körű cenzúrázása következett. A korlátozott és hamar hanyatló sajtószabadság három rövid, 1945–48 közötti évét (amikor a szelektív cenzúra a nyomdai papír hiányát és az adminisztrációs nyomásgyakorlás lehetőségeit használta ki) az 1948-as kommunista hatalomátvétel után ismét a teljes körű (ezúttal ismét kommunista) cenzúra évtizedei követték, egészen 1989-ig.

Hosszú időtartamú perspektívából tekintve a cenzúra mellett az önkényuralom más kulcsintézményei és strukturái is viszonylagos folyamatosságot mutatnak a különböző ideológiájú autoriter rendszerek időszakai között. Az erős, elnyomó politikai rendőrség (a cári Oroszországban az *okhrana*; a Horthy-rendszerben és Szálasi diktatúrája idején a magyar politikai rendőrség); a hivatalos vallási-politikai dogmák (ortodox és cári dogmák Oroszországban; a politikai kereszténység és nyilas dogmák Magyarországon); illetve a hazai horthysta és nyilas médiairányítás és propaganda stb. szintén előzményei voltak a későbbi kommunista megfelelőiknek. Újrafestett homlokzattal ugyan, de a zsarnokság ezen és egyéb strukturális tartóoszlopai fennmaradtak és tovább éltek a közép- és kelet-európai társadalmak államszocialista érájában. Lassan változott maga a társadalmi mélystruktúra is, gyenge és korlátozott maradt – többek között – a polgári középosztály, és vele együtt a demokratikus politikai kultúra és szabad sajtó hagyománya.

Röviden: a közép- és kelet-európai történelemben egészen a 20. század második feléig szinte folyamatos maradt a sajtó- és médiarendszer cenzúrázása és elnyomása. Ez a szamizdat jelentőségét hosszú távú történelmi perspektívába helyezi. A hosszú időtartamú perspektívában ugyanis a szamizdat nemcsak a kommunista cenzúrát törte meg, hanem egyszersmind azt a hosszú időszakú, évszázados cenzúrarendszert és reprezentatív nyilvánossági strukturát is, amely a kései államszocializmust jóval megelőző régi rendszerek óta, különböző politikai rezsimok alatt működött, s amelynek a kommunista cenzúra csak a késői megjelenése volt. A szamizdat ilyen módon annak a sajtó- és médiaszabadságnak, azoknak a szabad médiarendszereknek a történelmi előhírnöke volt, amelyeket a régióban csak a berlini fal és a Vasfüggöny 1989-es lebontását követően, az államszocializmus régióbeli bukása, a demokratikus átalakulás után hoztak létre.

E tekintetben a szamizdat a századokkal ezelőtti monarchikus-arisztokratikus régi rendszerek, például a 18. századi franciaországi *ancien régime* földalatti irodalmával összehasonlítható szerepet játszott, s hasonló volt strukturális helyzete is (Darnton, 1982, 1995b & 1996). A szamizdat történetét így hozzá lehet kötni a korábbi történelmi korszakok nyugat-európai cenzúráját tagadó földalatti irodalmi és nyomtatáskultúrához, s e kultúra félperifériás leágazásaként lehet azonosítani. A korábbi korszakok Nyugat-Európájának cenzúratörténete, nyomtatáskultúrája és könyvtörténete ezért releváns a szamizdat történelmi értelmezése szempontjából. Ebben a hosszú időtartamú perspektívában a szamizdatot a felvilágosodás, a sajtószabadság követelése és a földalatti nyomtatás kései hullámának láthatjuk a nyugat-európaihoz képest megkésett közép- és kelet-európai társadalmi és politikai fejlődésben.

6. Következtetések: mozgatható betűk, hordozható gondolatok, máskéntgondolkodás a tiposzférában

Hogyan működött és mit jelentett a földalatti irodalom a Szovjetunió és Közép- és Kelet-Európa társadalmaiban? Ebben a tanulmányban megkíséreltem felvázolni a szamizdat újszerű értelmezését, amely eltér a két uralkodó – politikai és kulturális – megközelítéstől (bár összeegyeztethető azokkal). Ez az értelmezés a szamizdatot az európai írás és nyomtatás kultúrájának történetébe helyezi. A nyomtatvány- és információ-történeti megközelítés az írás és nyomtatás médiumaira, illetve a szamizdat készítésével, terjesztésével és fogyasztásával-felhasználásával kapcsolatos kommunikációs technológiákra és az ezeket működtető társadalmi gyakorlatokra irányítja a figyelmet.

A szamizdat történetére ebben a perspektívában az európai írás- és nyomtatáskultúra, könyvtörténet és cenzúra-ellenes küzdelem régebbi és földrajzilag egész Európára kiterjedő történelmi fejlődésének részeként tekinthetünk. E történelmi szempontból a szamizdat a földalatti sajtókultúrák megkésett hullámaként érkezett Közép- és Kelet-Európába. Azon európai nyomtatványkultúra nagy, öreg fájának közép- és kelet-európai ágát látjuk, amelyet Johannes Gutenberg és mozgatható fémbetűkkel dolgozó nyomdája ültetett el Európában 1450 körül.

E történelmi távlatból nézve azt mondhatjuk, hogy a szamizdat történetének három évtizede (az 1950-es évek vége és az 1980-as évek vége) közötti időszak folyamán a szamizdat fejlődése rövidebb formában ugyanazt az utat járta végig, mint amelyet a kommunikációs technológiák felhasználása Európában sokkal hosszabb idő alatt megtett. Ebben az értelemben a szamizdat harminc éve alatt gyorsított egyedfejlődésnek lehettünk tanúi, azaz a szamizdat kommunikációs technológiája fejlődött a szóbeliségtől az írásbeliségig, majd a nyomtatásig. Az első nagy áttörés az addig elszálló, szóbeli független gondolatok papírra vetése, írásos objektiválása a kommunista rezsimek propagandakörnyezetében. Ezt követi az írásbeliségen belül a nyomtatás különböző formáinak alkalmazása: a második és további áttörések a kommunikációs technológiák alkalmazásában az írógéptől a stencilgépen és szitanyomáson át a fénymásolásig és (Lengyelországban és egyes esetekben Magyarországon) az ofszetnyomtatásig. Bár az írógépet általában nem tekintik a nyomtatási kultúra részének, az írógép működését közelről megfigyelve arra a következtetésre jutunk, hogy a mozgatható fémbetűkkel történő gépelés tulajdonképpen primitív nyomtatási technológia. A szamizdatnyomtatás néhány évtizedes története tehát az írógéppel és indigóval történő sokszorosítástól potenciálisan egészen a modern, tömeges példányszámban való ofszetnyomtatásig tartó fejlődést öleli fel.

Bár a szamizdatot magyarul második nyilvánosságnak is nevezik, valójában azonban sokszor ez (és nem a hivatalos első nyilvánosság) adott teret a közügyek szabad megtárgyalásának, a cenzúrázatlan eszmecseréknek és a plurális politikai diskurzusok kialakulásának. Mivel a modern tömegkommunikációs technológiákat – a modern nyomdagépeket, a rádiót, a televíziót – monopolizálta a reprezentatív elven működő propagandaállam, a második nyilvánosságnak csak a viszonylag egyszerű kommunikációs technológiák maradtak.

A szamizdat előállítása, terjesztése és olvasása során a körülötte zajló társadalmi folyamatokban az aktivisták bizalmi tökéket kovácsoltak és bizalmi hálózatokat alakítottak ki:

„A legfontosabb: a szerkesztőségek gyakran helyi ellenállási központokként is működtek, az elosztási hálózatok pedig az ellenállási mozgalom struktúrájává váltak. E kettős funkció hatását nem lehet túlbecsülni. Így tesztelhetjük a politikai érzéket, bizonyíthatuk a felelősséget, kialakíthattuk a lojalitást – ezek nélkül pedig semmilyen tömeges ellenállási mozgalom nem működhet.”⁹

E bizalmi hálózatokra épülve a demokratikus ellenzék csoportjai közül később több is politikai szervezetté nőtte ki magát, sőt a pártok kialakulására is hatással voltak 1989 után a térség legtöbb országában.

A szamizdat emellett szöveges korpuszt (különböző médiumok terébe átfordítható, azokban megosztható szövegtestet) is létrehozott a máskéntgondolkodók gondolatainak nemzetközi terjesztéséhez. A *tiposzféra* fogalmat a lotmani *szemioszféra* – a jelek tere, amely nélkül jelkapcsolat és nyelv nem jöhet létre (Lotman, [1984] 2005 & 1990) –,

⁹ Konstanty Gebert e-mailje a szerzőnek, 2012. december 20., közlés a levélíró engedélyével.

a blogoszféra, a nyilvános szféra és az online virtuális tér (kibertér) fogalmihoz hasonlóan újabb térbeli metaforaként használhatjuk. A tiposzféra a betűk tere, a nyomtatott betűk nyitott univerzuma, a szemioszféra része. A fogalom ugyanakkor a nyomtatott, tipografikus szöveg körül megjelenő, sokszínű jelentéssel bíró társadalmi kommunikáció korlátlan távlatokat nyitó, térszerű természetét jelzi, a kommunikáció határtalan, dinamikus áramlására utal. A tiposzféra fogalmának előnye, hogy nyitott a kommunikáció nyomtatott szövegből induló, ám a multimedialis környezetekben (a hidegháború évtizedeiben a nyugati nyomtatott sajtó, könyv, rádió, tévé környezetében), nemzeteken átívelő áramlására, magában foglalja a változó (akár hibrid) kommunikációs platformok lehetőségét a jelentés vándorlása számára. A tiposzféra fogalma nyitott emellett az információs társadalom fogalmi kereteire – a blogoszférára, a kibertérre és az online hálózatokra – is. Ennyiben kifejezőbb lehet, mint „a nyomtatás kultúrája” (nyomtatáskultúra, nyomtatási kultúra, nyomtatványkultúra) hagyományos fogalma, amely a nyomtatott szövegekre, előállításukra és hatásukra összpontosít, vagy a „tipográfiai kultúra”, amely a lineáris olvasás tudati és kulturális hatásait elemzi.

Ma, a 21. század okos gépeinek és információs társadalmának korából a szamizdatra tiposzféraként (a nyomtatott betűk alternatív tereként, új diskurzusokat elindító, nyitott betűvilágként), az európai írás és nyomtatás régmúltba visszanyúló történetének részeként, az évszázadok óta működő cenzúra ellen sikeresen fellépő és szabad földalatti sajtót létrehozó nyomtatáskultúra kései közép- és kelet-európai ágaként, a Vasfüggöny fölött átívelő kulturális kommunikáció és a demokratikus politikai átalakulás egyik elindítójaként, valamint a civil újságírás és blogolás előfutáraként tekinthetünk vissza.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm Z. Karvalics László és Sipos Balázs megjegyzéseit és a University of Hong Kong támogatását (projektkód: 201111159230). Természetesen minden esetleges hiba a szerzőé.

Irodalom

- Barna I. & Kenedi J. & Sulyok M. & Várady Sz., szerk. (1990): *A Napló, 1977–1982. Válogatás*. Budapest, Hungary: Minerva Kft.
- Boyer, D. (2003): Censorship as a vocation: The institutions, practices, and cultural logic of media control in the German Democratic Republic. *Comparative Studies in Society and History*, 54 (3), 511–545.
- Bozóki, A. (1999): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest, Hungary: Central European University.
- Chen, R. (1982): *Democracy Wall and the Unofficial Journals*. Berkeley, CA: Center for Chinese Studies, Institute of East Asian Studies, University of California.
- Csizmadia E. (1998): A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed*, 4.
- Darnton, R. (1982): *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Darnton, R. (1989): *Revolution in Print: The Press in France 1775–1800*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Darnton, R. (1995a): Censorship, a comparative view: France, 1789 – East Germany, 1989. *Representations*, 49, 40–60.
- Darnton, R. (1995b): *The Corpus of Clandestine Literature in France, 1769–1789*. New York, NY: Norton.
- Darnton, R. (1996): *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York, NY: Norton.
- Darnton, R. (2010): *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-century Paris*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Eisenstein, E. L. (1980 [1979]): *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Eisenstein, E. L. (2005): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Falk, B. J. (2011): Resistance and dissent in Central and Eastern Europe. An emerging historiography. *East European Politics and Societies*, 25(2), 318–360.

- Falk, B. J. (2003): *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest, Hungary: Central European University Press.
- Febvre, L. & Martin, H.-J. (1997 [1958]): *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*. London, England: Verso.
- Feldbrugge, F. J. M. (1975): *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union*. Leiden, Netherlands: BRILL.
- Feldbrugge, F. J. M. (1976): New sources of information on the Soviet Union and their impact on East-West relations. *Co-Existence*, 13(2), 209–220.
- Frumkin, V. (1989): Liberating the tone of Russian speech: Reflections on Soviet magnitizdat. In: A. Shtromas & M. A. Kaplan (eds): *The Soviet Union & the challenge of the future*. Volume 3: *Ideology, culture, and nationality* (pp. 277–98): New York, NY: Paragon House.
- Gribanov, A. (2009): Samizdat according to Andropov. *Poetics Today*, 30(1), 89–106.
- Habermas, J. (1995 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris.
- Habermas, J. ([1981] 1984–1987): *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press.
- Haraszti, M. (1987): *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York, NY: Basic Books.
- Jakubowicz, K. & Sükösd, M. (2008): Twelve concepts regarding media system evolution and democratization in post-communist societies. In: Jakubowicz, K. & Sükösd, M. (eds): *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. Budapest and New York: Central European University Press, 9–40.
- Johnston, G. (1999): What is the history of samizdat? *Social History*, 24(2), 115–133. doi:
- Joo, H. M. (2004): Voices of freedom: samizdat. *Europe-Asia Studies*, 56(4), 571–594.
- Kaminski, T. (1987): Underground publishing in Poland. *Orbis*, 31(3), 313–330.
- Komaromi, A. (2004): The material existence of Soviet samizdat. *Slavic Review*, 63(3), 597–618.
- Komaromi, A. (2012): Samizdat and Soviet dissident publics. *Slavic Review*, 71(1), 70–90.
- Lotman, J. (2005 [1984]): On the semiosphere. *Sign System Studies*, 33(1), 205–229.
- Lotman Y. M. (1990): *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. I. B. Tauris and Co.
- Machovec, M. (2009): The types and functions of samizdat publications in Czechoslovakia, 1948–1989. *Poetics Today*, 30(1), 1–26.
- Matthews, John P. C. (2003): The West's Secret Marshall Plan for the Mind. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 16(3), 409–427.
- McLuhan, M. (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Motyl A. (1978): USSR's alternative press. *Index on Censorship*, 7(2), 22–28.
- Ong, W. J. ([1982] 2010): *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálása*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó.
- Ong, W. J. & Farrell, T. J. & Soukup, P. A. (2002): *An Ong reader: Challenges for Further Inquiry*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Pool, I. de S. (1983): *Technologies of Freedom*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Rab, B. (1978): New Hungarian samizdat. *Index on Censorship*, 7(4), 37–43
- Renwick A. (2006): Anti-political or just anti-communist? Varieties of dissidence and their implications for the development of political society. *East European Politics and Societies*, 20(2), 286–318.
- Renwick, A. (2006): Why Hungary and Poland differed in 1989: The role of medium-term frames in explaining the outcomes of democratic transition. *Democratization* 13(1), 36–57.
- Renwick A. (2011): The role of dissident values in institutional choice: 1989 in comparative perspective. *East European Politics and Societies*, 25(2), 296–317.
- Rubenstein, J. (1980): *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*. Boston: Beacon Press.
- Saunders, G. (1974): *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*. Atlanta, GA: Monad Press.
- Scammel, M. (1977): *Unofficial Art from the Soviet Union*. London: Secker & Warburg.
- Skilling H. G. (1982): Samizdat: A return to the pre-Gutenberg era? *Cross Currents* 1: 64–80.

- Skilling H. G. (1989): *Samizdat and an independent society in Central and Eastern Europe*. Columbus, OH: Macmillan Press.
- Sosin, G. (1975): Magnitizdat: Uncensored songs of dissent. In: R. L. Tőkés (ed.): *Dissent in the USSR: Politics, Ideology, and People* (pp. 277–309): Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Taras, R. (1992): *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*. New York: M. E. Sharpe.
- Telesin, J. (1973): Inside Samizdat. *Encounter*, 40(2), 25–33.
- Thomas, Daniel C. (2001): *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tőkés, R. L., ed. (1975): *Dissent in the USSR: Politics, Ideology and People*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Urban, G. R. (1997): *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War*. New Haven, MA: Yale University Press.
- Widor, C. (1987): *The Samizdat Press in China's Provinces, 1979–1981: An Annotated Guide*. Stanford, CA: Hoover Institution, Stanford University.